
SON DÖNEM MEKKİ SÛRELERDE ÖNE ÇIKAN TOPLUMSAL MESAJLAR¹

Burhan ÇONKOR²

Öz

Peygamberliğin Mekke dönemi, vahyin söylemine paralel olarak değişen ve zamanla artan müşrik muhalefeti nedeniyle hem Hz. Peygamber hem de Müslümanlar açısından giderek zorlaşan bir dönem olmuştur. Yaşanan zorlu hayat şartları, döneme ait tarihi verilerin günümüze aktarılmasına da önemli ölçüde engel teşkil etmiştir. Bütün bu olumsuzluklara rağmen, ilgili sûrelerde dönemin şartları çerçevesinde ne tür mesajlar verildiğinin tespiti, Kur'an'ın bu güne hitabının ne olduğunu anlama noktasında gerekli bir adımdır. Bu nedenle sayısal anlamda Kur'an'ın çoğunluğunu oluşturan Mekke dönemi sûrelerinin, döneme ait tarihi olaylarla bağlantılı olarak incelenmesi gerekmektedir.

Mekke döneminde yaşanan gelişmelerin vahiyle birlikte okunması şeklinde bir yöntem izlenen bu çalışmada, muhasara yıllarının bitiminden hicrete kadar olan zaman aralığındaki surelerin ortak içerikleri ele alınmıştır. Bu döneme ait surelerin tespiti, ilgili nüzûl rivayetleri ve sûre içeriklerinden istifade edilerek tespit edilmiştir. Aynı zamanda siret-nüzûl ilişkisi bağlamında yapılan diğer bazı çalışmalardan da yararlanılmıştır.

Çalışmamızda, hicrete yakın zamanda vahyin hangi muhataplara, hangi üslup ve içerikle hitap ettiği belirlenmeye çalışılmıştır. Elde ettiğimiz veriler, bu dönemde nâzil olan âyet ve surelerin sosyal sorumluluklar açısından önemli mesajlar içerdiğini ortaya koymuştur. İlgili mesajlar başlıklar halinde tespit edilerek, dönemin olayları doğrultusunda izah edilmiştir. Yaptığımız bu çalışmanın, vahyin ilk muhataplar üzerinden ortaya koyduğu toplumsal sorumlulukların daha iyi anlaşılmasına katkı sunacağını ümit ediyoruz.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Mekke Dönemi, Vahiy, Muhasara, Hicret.

¹ Bu çalışma, “Boykotun Bitiminden Hicrete Kadar Olan Dönemde İnen Sûrelerin Tahlili” isimli Doktora tezimizden üretilmiştir.

² Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, bconkor@hotmail.com, ORCID No: 0000-0002-8285-7969.

Makale Gönderilme Tarihi: 17 Şubat 2020. Makale Kabul Tarihi: 31 Mart 2020.

Makale Türü: Araştırma Makalesi

THE FEATURED SOCIAL MESSAGES IN THE SURAHS OF LAST MECCA PERIOD

Burhan ÇONKOR

Abstract

The Mecca period of the Prophethood changed with the rhetoric of revelation and the polytheist opposition increased over time. Therefore, it was an increasingly difficult period both for the Prophet and the Muslims. The challenging living conditions have also prevented the transfer of historical data of the period to the present day. Despite all these negativities, determining what kind of messages were given within the framework of the conditions of the period is a necessary step in understanding to what does the Quran say to its addressees today. For this reason, the surahs of the Mecca period, which constitutes the majority of the Qur'an, should be examined in connection with the historical events of the period.

In this study, in which the developments in the Mecca period are read together with the revelation, the common contents of the surahs in the time period from the end of the period of the blockade years are discussed. The determination of the surahs belonging to this period was determined by making use of the relevant narratives and the sura contents. Also, some other studies in the context of the history-revelation relationship have been used.

In our study, we tried to determine to whom and how the revelation spoke before the migration. According to the data we obtained, the revelation downloaded in this period contains important messages in terms of social responsibilities. These messages were identified as titles and explained together with the events of the period. We hope that this study will contribute to a better understanding of the social responsibilities that it has been revealed through the first interlocutors.

Keywords: Qur'anic Commentary, Mecca Period, Revelation, Blockade, Hijrah.

Giriş

Vahyin, muhataba göre söz söyleyeceği gerçeğinden hareketle âyet veya sûrelerin, nâzil olduğu dönemle irtibatlandırılması ve hitap ettiği toplumun yaşam şartlarının iyi bilinmesi, ilgili hitabın daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Risaletin Mekke ve Medine dönemleri arasındaki sosyo-ekonomik farklılığın yanında, Mekke dönemi de kendi içinde belli kırılma noktaları dikkate alınarak incelenebilir. Zira Mekke döneminde, risalet yöntemine ve vahyin içeriğine paralel olarak muhataplar tarafından ortaya konulan refleksler, onlara cevaplar içeren vahyin söylemine de yansımış, sonuçta peygamberliğin gizli davet döneminde müşrik muhatapların gösterdiği tepkiler ile sonraki yıllarda oluşan muhalefet farklılık arz etmiştir. Örneğin Hz. Peygamber'in, daveti yüksek sesle duyurmaya başlaması neticesinde artan müşrik muhalefeti, önce Müslümanların üzerindeki baskının artmasına, sonrasında ise vahyin Mekke dışına duyurulması yönündeki çalışmaların hızlanmasına sebep olmuştur. Müslümanların muhasara altına alınması sonrasında ise Mekke dışındaki muhataplara yapılan tebliğ faaliyeti daha sistemli bir hale gelmiş, özellikle baskı altındaki Müslümanları koruyup kollayacak bir kabile veya yurt arayışı bu çalışmaların hızlanmasında etkili olmuştur. Bu zorlu dönemde nâzil olan sûrelerde zaman zaman Mekke dışından gelen kabilelerin muhatap alındığı, toplumsal ahlak ve sorumluluklara dair mesajlara yer verildiği görülmektedir.³

İlgili mesajları konu edindiğimiz çalışmamızda, son dönem Mekki sûrelerden kastımız, üç yıl süren ve Müslümanların büyük sıkıntılar yaşadığı muhasara yıllarının bitiminden hicrete kadar olan zaman diliminde nâzil olan sûrelerdir. İlgili rivâyetler ve sûre içeriklerinden hareketle yaptığımız araştırma neticesinde bu dönemde indiğini düşündüğümüz yirmi üç sûre: Ahkâf, Zâriyât, Ğâşiye, Kehf, İsrâ, Nahl, Nûh, İbrâhîm, Enbiyâ, Mü'minûn, Ra'd, Secde, Tûr, Mülk, Hâkka, Meâric, Nebe, Nâziât, İnfîtâr, İnşikâk, Rûm, Ankebût ve Mutaffifin sûreleridir.⁴

Bundan hareketle hicret öncesi Mekke'de inen sûrelerin içeriklerini dikkate alarak, döneme ait olduğunu düşündüğümüz âyet ve sûrelerin mahiyeti ile bunun pratik hayata yansımalarını ortaya koymaya çalışacağız. Makale boyutunun elverdiği ölçüde sûrelerde geçen ilgili âyetlere yer verilmiş diğer

³ Mekki sûrelerin çeşitli dönemlere göre tasnif edildiği çalışmalar ile bu konudaki değerlendirmeler için bk. Çonkor, 2016: 129-152.

⁴ İlgili sûrelerin bu döneme yerleştirilme gerekçeleri ve değerlendirmeler için bk. Çonkor, 2015: 114-182.

âyetlere atıfta bulunulmuştur. Neticede dönemin şartları doğrultusunda vahyin öne çıkan toplumsal mesajları tespit edilmeye çalışılmıştır.

A. SON DÖNEM MEKKÎ SÛRELERDE ÖNE ÇIKAN ORTAK İÇERİKLER

1. Allah'ın Varlığına ve Kudretine Dair Deliller

Her şeyden önce şunu ifade etmek gerekir ki tevhid akidesi, nüzûl döneminin her aşamasında Kur'an'ın vurgu yaptığı temel konulardan olmuştur. Mekke döneminin son birkaç yılında indirilen sûre ve âyetler için de aynı durum söz konusudur. Bu yıllarda Müslümanlarla müşrikler arasında devam eden sosyal ve psikolojik savaşta, müşrikler sürekli asılsız iddialarla hücum etmiş, Kur'an ise farklı üslup ve içeriklerle bu iddialara karşı deliller ileri sürmüştür.

Örneğin Zâriyât sûresinde genellikle rüzgârlar, bulutlar, gemiler, melekler (yahut nimetler) diye yorumlanan (Taberî, 1420/1999: 12: 386-394; Mâturîdî, 1426/2005: 9: 372-373) ve üzerine yemin edilen “zâriyât, hâmilât, câriyât, mukassimât” (Zâriyât 51/1-6) kelimelerinin kullanılması, onları yaratana dikkat çekme anlamı taşımaktadır (Mâturîdî, 1426/2005: 9: 373). Arap toplumu yemine oldukça önem veren bir toplumdur. Böyle olunca yine kendi kültürlerinde yer alan bir öğeyle karşılıklarına çıkmak elbette sonuç verici bir mücadele şekli olacaktır. Bu nedenle Kur'an, Araplar üzerinde önemli bir etkiye sahip olan yeminleri yoğun olarak kullanmıştır.

Kur'an'ın farklı muhataplar için kullandığı ve kimi zaman da bütün muhataplara hitap eden bu delillerin, bazen de muhatapların alıştıkları hayat biçimlerine ve anlayış düzeylerine uygun olarak seçildikleri dikkat çekmektedir. Dolayısıyla Kur'an'da bahsedilen deliller, muhataplara göre farklılık arz etmektedir.

Son dönem Mekkî sûrelerde inanmayanlara sunulan delillere şu âyetleri örnek olarak verebiliriz:

“Göğü, gücümüzle Biz kurduk; şüphesiz biz onu genişleticiyiz. Yeryüzünü biz yayıp döşedik: Ne güzel döşeyiciyiz! İbret alalım diye her şeyi çift çift yaratmışızdır. De ki: "Öyleyse Allah'a koşun; doğrusu ben sizi O'nun azabı ile açıkça uyarırım. Allah'ın yanında başka tanrılar edinmeyin; doğrusu ben sizi O'nun azabı ile açıkça uyarırım.” (Zâriyât 51/47-51).

Buradaki ifadelerde muhatabın inanmayanlar olduğu “Allah’ın yanında başka tanrılar edinmeyin” ifadesinden anlaşılmaktadır. Allah’ın kudretinin delillerinin kimler için verildiği, hitap edilen zamirlerden anlaşılabilir. Örneğin inananlara daha çok muhatap zamiri ile hitap edilirken, müşrikler için çoğunlukla üçüncü çoğul şahıs (gâib) zamiri kullanılmıştır. Mesela bir âyette, “Bu insanlar, devenin nasıl yaratıldığına, göğün nasıl yükseltildiğine, dağların nasıl dikildiğine, yerin nasıl yayıldığına bir bakmazlar mı?” (Ėâşiyeye 88/17-20) diyerek mucize beklentisi içinde olan Kureyşlilere hitap edilirken (Mâturidî, 1426/2005: 10: 512), başka bir âyette Müslümanlara, kendilerine söylenen asılsız sözlerden etkilenmemeleri için řu tavsiye yapılmaktadır: “Kesin olarak inananlara, yeryüzünde ve kendi içinizde Allah’ın varlığına dair nice deliller vardır; görmez misiniz?.” (Zâriyât 51/20-23). Bu ayetle Müslümanlar, akıllarını kullanmaya ve müşriklere karşı akli savunma mekanizmaları oluşturmaya çağrılmaktadır.

Kur’ân, her dönemde olduğu gibi bu dönemde de Allah’ın varlığını ve kudretini göstermek amacıyla, önceki milletlerin başına gelenleri zikretmektedir. Hûd ve Hicr sûrelerinde de bahsi geöen ve Hz. İbrâhîm’e gelen meleklerin anlatıldığı kıssa da böyledir (Hûd 11/69-83; Hicr 15/51-77). Bu kıssa da İbrâhîm peygambere misafir olarak gelen melekler, ona bilgin bir evlat müjdelemiş, yaşlı hanımı ise buna çok şaşırmıştır. Melekler ise, bu olayın Allah’ın bilgisi dâhilinde olduğunu ve Allah’ın bunu gerçekleştirmeye muktedir olduğunu ima ederler (Zâriyât 51/24-30). Mekke son dönemde anlatılan bu kıssa, zorlu ve sıkıntılı zamanlar geçiren Müslümanlara Allah’ın varlığı ve kudreti hakkında farkındalık oluşturmaktadır.

Kur’ân’ın birçok sûresinde olduğu gibi, özellikle bu dönem sûrelerde, insanların içinde yaşadıkları ve muttali oldukları tabiattaki düzen ve bu düzen içinde yaşayan insan, hayvan ve diğer mahlukâtın yaratılışına işaret edilerek, bunların Allah’ın varlığının delilleri olduğu bildirilmiştir.⁵ Bunlara bakarak ibret alınması ve Allah’ın kudretinin farkında olunması hatırlatılmıştır.⁶ Âyetlerde verilen delillerin muhataba göre farklılık arz etmesi yani muhatabın anlayış düzeyine hitap eden örnekler verilmiş olması dikkat çekicidir.

⁵ Bk. Zâriyât 51/47-49, 58; Kehf 18/45; İsrâ 17/12, 99; Nahl 16/2-19, 48-52, 65-69, 72, 77-81; İbrâhîm 14/32-34; Enbiyâ 21/30-33; Mü’minûn 23/12-22, 78-80; Ra’d 13/2-4, 8-15; Mülk 67/1-5; Nebe 78/6-16; Nâziât 9/27-33; Rûm 30/19-27, 40, 46, 48-50, 54.

⁶ Bk. Ahkâf 46/31-33; Zâriyât 51/58; Ėâşiyeye 88/17-20; Kehf 18/7-8, 32-44, 51, 109; İsrâ 17/1, 30, 42-44; Nahl 16/77; Enbiyâ 21/104; Ra’d 13/8-10; Meâric 70/40-41; Rûm 30/28; Ankebût 29/19-22.

2. Kıssalarla Bilinç Oluşturma

Ahkâf sûresinin ilk âyetlerinden itibaren müşrikleri, düşünmeye sevk etme, inananlara da destek mahiyetinde zaman zaman kıssalara yer verilmiştir. Anlatılan kıssalardan alınacak pek çok ibret olmasına rağmen çalışma konumuz açısından zamanın olayları ile kıssalar arasındaki bağlantılar dikkate alınmış, o dönemde bu kıssaların anlatılma gerekçeleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Mekke müşriklerinin taktiklerini kullanan fakat vahyin karşısında kaybeden önceki muhatapların kıssalarını anlatmak, Kur'ân'ın uyguladığı yöntemlerden biridir. Bu kıssalarda, Lut kavmi, Firavun ve taraftarları, Ad, Hûd, Semud ve Nûh kavmi örnek olarak verilerek, Müslümanlara güven, inananlara korku telkin edilmiştir. Kur'ân'a göre, bu eski kavimler, kendilerine Mekke müşriklerinden daha çok servet ve imkân verilmesine rağmen, inkâr ve alayları sebebiyle helak olmuşlar, şirk koştukları putlar da kendilerine yardım edememiştir.⁷ Kıssalar üzerinden müşriklere verilen mesaj şu âyette açıkça ifade edilmiştir:

“Yeryüzünde dolaşıp, kendilerinden önce geçmiş kimselerin sonlarının nasıl olduğuna bakmazlar mı? Ki onlar kendilerinden daha kuvvetli idiler, yeryüzünü kazıp alt üst ederek onlardan çok imar etmiş kimseydiler ve onlara belgelerle peygamberler gelmişti. Böylece Allah onlara zulmetmiyor, onlar kendilerine zulmediyorlardı. Sonra Allah'ın âyetlerini yalan sayıp, onları alaya alarak kötülük yapanların sonu pek kötü oldu.” (Rûm 30/9-10 ve Rûm 30/42)

Buna göre Mekke müşrikleri için de başarısızlık kaçınılmaz bir sondu ve bunu müşrikler kadar Müslümanların da bilmeleri gerekiyordu. İnananların kafalarında oluşabilecek muhtemel bir şüpheyi gidermek için verilen bu örnekler, dönemin inanan muhataplarının durumunu da ortaya koymaktadır. Örneğin Nûh kavminin de müşrik Araplar gibi çok önemsedikleri ve dillerinden düşürmedikleri, Ved, Suvâ, Yeğûs, Yeûk ve Nesr gibi kelimelerle isimlendirdikleri putları vardı. Onlar da peygamberi engellemek için Mekke müşrikleri gibi çaba sarf ediyorlardı (Nûh 71/23-24). Yine önceki peygamberlere dair verilen bilgiler, Hz. Peygamber'in içinde bulunduğu zor durumu aşabilmesi için bir örnek teşkil ediyordu. Kısaca vahyin, önceki muhataplarla olan serüveninin tekrar gündeme getirilmesi,

⁷ Bk. Zâriyat 51/39-46, 52, 53, 59; Nahl 16/26, 35; İbrâhîm 14/9-10; Mü'minûn 23/23-41, 44, 81-90; Ra'd 13/32, 42; Ahkâf 46/21-28; Enbiyâ 21/11-15, 51-77; Hâkka 69/1-10; Nâziât 79/15-26; Ankebût 29/14-16, 24-40.

başta peygamber olmak üzere, inananlara yol göstererek bilinç oluşturma, inanmayanlar için de uyarı ve tehdit anlamı içeriyordu.

İnananlar, inanmayanlar ve inanma potansiyelinde olanlar arasında devam eden psikolojik savaş sürecinde Kur’ân, Arapların ilgi duydukları varlıklar olan cinlerin Müslüman olduklarına dair kıssa (Ahkâf 46/29-31) ile cinlerden olan İblis’in Allah’ın emrine karşı gelişini (Kehf 18/50; İsrâ 17/61-65), haber vererek, müşrikleri kınamayı ve tehdit etmeyi amaçlamıştır (Derveze, 1383/1964: 3: 405; 5: 24, 75). Son yaşanan boykot olayı ve ardından artan işkencelerle birlikte, neredeyse inanmaları imkânsız hale gelen müşriklere, aslında inanmaları için yeterince uyarı yapıldığı, hatta cinlerin bile duyup Müslüman olduğu, dolayısıyla başlarına geleceklerin kendi yaptıkları sebebiyle olacağı vurgulanmaktadır.

Mekke son döneminde üzerinde durulan diğer bir kıssa da, Hz. İbrâhîm’e gelen meleklerin anlatıldığı olaydır.⁸ İbrâhîm peygambere misafir olarak gelen melekler, ona bilgin bir evlat müjdelemiş, yaşlı hanımı ise buna çok şaşırmıştır. Melekler ise, bu olayın Allah’ın bilgisi dâhilinde olduğunu ve Allah’ın bunu gerçekleştirmeye muktedir olduğunu ima ederler (Zâriyât 51/24-30). Kıssanın, Müslümanlara; Allah’ın gücünün farkında olmaları ve ona güvenmeleri konusunda bir hatırlatma, kâfirlere de bir uyarı olması amacıyla zikredildiği açıktır.

Döneme ait surelerde bahsi geçen diğer bir kıssa, Ashâb-ı Kehf kıssasıdır (Kehf 18/9-26). Kıssa da özetle, şirke bulaşmış bir topluluk karşısında inançlarını korumak ve onlarla bu uğurda mücadele etmek üzere bir mağaraya çekilmiş olan inançlı gençlerden bahsedilmektedir. Bu gençlerin, uzun yıllar süren uykunun ardından kurtulması, Allah’ın kudretini göstermesi yanında sonraki Hıristiyanlar gibi Allah’a çocuk isnad edenlerin yalancılıklarına ve Allah’ın âyetlerini inkâr edenlerin helak edileceklerine de delildir. Sonunda ise; “De ki: Rabbimin beni, bundan daha yakın bir zamanda dosdoğru bir başarıya ulaştırması umulur.” (Kehf 18/24) şeklinde hitap edilmesi, Hz. Peygamber’in başarısının yakın bir gelecek içinde ortaya çıkacağına dair müjdedir. Ashâb-ı kehf’in beklediği üç yüz dokuz seneden çok az bir süre içinde İslam’ın galibiyetinin gerçekleşeceği anlatılmıştır (Elmalılı, 5: 338-339). Aynı zamanda ölümden sonra dirilmeyi inkâr edenlere de mesaj verilmektedir. Yaratıcı, yıllar süren uykunun ardından bu gençleri nasıl diriltmişse ahirette de bu şekilde diriltecektir. Dolayısıyla müşriklerin peygamberi zor durumda bırakmak için sormuş oldukları sorular

⁸ Aynı kıssa muhasara dönemi veya hemen öncesinde indirildiğini düşündüğümüz Hûd ve Hicr sûrelerinde de konu edilmiştir (Hûd 11/69-83; Hicr 15/51-77).

da aleyhlerine dönmüş olmaktadır (Câbirî, 2008: 2: 205). Yine müşriklerin baskısı altında kalan Müslümanlara da net bir mesaj verilmekteydi. Zira bu gençler de kendi dönemlerinde yaşanan zulümlere sabrederek ve inançlarının gereğini yaparak sonunda kendilerini bekleyen mutlu sona ulaşmışlardı. Müslümanlar da bu gençler gibi sabredecek ve sonunda kazananlardan olacaklardır.

Mekke müşrikleri, maddi imkânlar açısından Müslümanlardan üstün olmalarından dolayı kibirleniyorlardı. Bu dünyada üstün olmalarını, ahirette de üstün olacakları şeklinde yorumluyorlardı. Onların bu düşüncesinin yanlışlığını ortaya koymak ve Müslümanlara da destek olmak üzere Kur'an'da iki bahçe sahibi kimsenin kıssasına yer verilmiştir (Kehf 18/32-44).

Anlatılan bu ilk kıssada, sahip olduğu dünyalık nedeniyle kendisini arkadaşından üstün gören bir kişinin, hem malını hem de kendini kurtaramayışı örnek olarak verilmektedir. Kıssanın hemen sonrasında da, dünya hayatının, yağmur sularıyla yeşerip büyüdüktan sonra kuruyup çerçöp haline gelen bitkilere benzetilmesi söz konusudur (Kehf 18/45). Buna göre de Müslümanlardan daha fazla mala sahip ve sayıca da üstün olan müşriklerin bu üstünlükleri, Allah'ın bu imkânları ellerinden alıncaya kadardır. En iyi ihtimalle kıyametin kopmasına kadar bu üstünlüklere sahip olabilirler. Sonra bu imkânlarını kötüye kullanmanın cezasını ağır bir şekilde ödeyeceklerdir (Kehf 18/46-49). Bu ifadeler, hem müşriklerin sözlerine bir cevap hem de onların bu sözlerine muhatap olan zayıf fakat dinlerinde samimi Müslümanlar için bir moral kaynağı olmaktadır. Çünkü fakir Müslümanların zihninde "Bizler iman ettiğimiz halde neden fakir ve perişan durumdayız" şeklinde bir sorunun oluşması muhtemeldir (Câbirî, 2008: 2: 206). Bu şekilde onların kafasında oluşabilecek tereddütler de giderilmiş olmaktadır.

Hicrete yakın dönemde vahyin indiği ortama vurgu yapan diğer bir kıssa da Musa ve kendisine rahmet ve hikmet verilmiş olan bir kişinin (Hızır) arasında geçen olaylardır (Kehf 18/60-82). Buna göre, Hz. Mûsâ, bilgilerinden istifade etmek için Hızır'a beraber yolculuk yapmayı teklif etmiş, o da yolculuk esnasında yapacağı bir takım davranışların sebebini sormamasını ve sabretmesini şart koşarak bu teklifi kabul etmiş ve beraber yolculuğa çıkmışlardır. Yolculuk esnasında Hızır, önce bindikleri gemiyi delmiş, arkasından bir çocuğu öldürmüş, daha sonra da uğradıkları kasabada yıkılmak üzere olan bir duvarı düzeltmiştir. Bütün bu olanlar Hz. Musa'yı şaşırtmış ve her olayın ardından başta verdiği sözü unutarak Hızır'a yaptıklarının sebebini sormuştur. Hızır bu sorular karşısında artık

yolculuklarının bittiğini ve yaptıklarının aslında doğru olduğunu gösteren gerekçelerini Hz. Musa'ya anlatmıştır (Detaylı bilgi için bk. Çelebi, 1998: 17: 406-409).

Burada ilahi hikmetleri sürekli sorgulayan Hz. Musa örneğinin verilmesinde, kanaatimizce sıkıntılı dönem geçiren Müslümanların, Hz. Peygamber'e sürekli çıkış yolunu sormalarına atıf vardır. Döneme ait sûrelerde sürekli üzerinde durulan sabır teması, bu kıssada da ana temadır.

Mekke son döneminde Yahûdilerin veya onların yönlendirmesiyle Kureyşli müşriklerin, Hz. Peygamber'i küçük düşürmek amacıyla sordukları üç sorudan birine cevap mahiyetinde olan Kehf sûresinde Zülkarneyn kıssası yer almaktadır (Kehf 18/83-101). İlgili âyetlerdeki ifadelerle göre Zülkarneyn, "Allah tarafından kendisine verilen büyük güç ve geniş imkânlar sayesinde dünyanın doğusuna ve batısına iki sefer düzenlemiştir. Batı istikametindeki ilk seferinde karşılaştığı bir halka zulümden/şirkten sakınma, Allah'a iman, sâlih amel ve güzel mükâfat gibi kavramlarla ifade edilen bir dinî-ahlâkî tebliğde bulunmuştur. Ardından doğu istikametinde ikinci bir sefere çıkmış ve bu sefer sırasında kendilerini güneşten koruyacak gölgelikleri bulunmayan başka bir kavimle karşılaşmıştır. Daha sonra muhtemelen kuzeydeki dağlık bir bölgeye üçüncü bir sefer düzenlemiş, bu sefer sırasında Ye'cûc ve Me'cûc diye anılan fesatçı ve saldırgan bir kavim veya kavimlerden şikâyetçi olan bir halkla karşılaşmış, onların isteği üzerine söz konusu bölgedeki bir geçide demir kütleler ve bakırı eritmek sûretiyle sağlam bir set inşa etmiştir. Bu seddin inşası karşılığında halkın kendisine ücret ödeme teklifini reddetmiş ancak, onlardan kendisine beden gücüyle yardımda bulunmalarını istemiştir. İnşa faaliyeti tamamlanınca Ye'cûc ve Me'cûc gedik bile açamadıkları bu seddi aşamamışlardır. Zülkarneyn onlara bu başarısının ilâhî lutuf sayesinde gerçekleştiğini belirtmiş ve seddin ancak Allah'ın belirlediği vakit geldiğinde yıkılacağını söylemiştir. Âyetlerde özetle bu şekilde hikâye edilen Zülkarneyn'in kim olduğu, nerelere sefere çıktığı ne zaman yaşadığı vs. konularında kaynaklarımızda birçok görüş bulunmaktadır." (Öztürk, 2013: 44: 564-567). Çalışmamız açısından ise bu kıssa, diğer kıssalar gibi inanan ve inanmayanlara hitap eden birçok mesajı içermektedir. Zülkarneyn'in Ye'cûc ve Me'cûc'ün kendilerine zulmettiğini söyleyen bir kavimle karşılaşmış onlar için, saldırılara karşı korunmalarını sağlayacak bir set yaptığı bildirilmektedir. Zulümle mücadele edilmesi gerektiği ve sonunda başarıya ulaşılacağı, bu kıssa ile Müslümanlara anlatılmış, adeta psikolojik destek sağlanmıştır.

Mevdûdî'nin, bu kıssanın anlatılmasının hikmetine dair yapmış olduğu yorumu zikretmek istiyoruz: "Kıssa da soruları yöneltenler uyarılmaktadır.

“Ey gururlu ve kendini beğenmiş Mekke uluları! Zülkarneyn'den ders almalısınız. Zülkarneyn, büyük bir kral, büyük bir fatih ve büyük kaynaklara ve yeteneklere sahip bir insan olmasına rağmen, yine de yaratıcısına teslim oldu. Oysa siz onunla karşılaştırıldığında küçük ve önemsiz birer lider olmanıza rağmen Allah'a isyan ediyorsunuz. Bunun yanısıra Zülkarneyn korunma için en güçlü duvarlardan birini inşa etmiş olmasına rağmen yine de gerçek güvencesi Allah'tı. "duvar" değil. O duvarın ancak Allah dilediği sürece kendisini düşmanlarından koruyabileceğine ve Allah dilerse onda çatlakların, deliklerin oluşacağına inanıyordu. Oysa siz onunla karşılaştırıldığında önemsiz ve küçük bazı bina ve evlere sahip olduğunuz halde, tüm felâketlere karşı kendinizi emin ve korunmuş sanıyorsunuz.” (Mevdûdî, 2002: 3: 149).

Yine bu dönemde, Hz. Peygamber'e bir rol-model olmak üzere, puta tapan bir kavimle, onlara akli cevaplar vererek, mücadele etmiş olan Hz. İbrâhîm'in kıssası zikredilmiştir. Özetle İbrâhîm Peygamber, tapıkları putların acizliğini ve işe yaramaz olduklarını kavmine göstermek için putların bulunduğu binaya girerek en büyük put dışındaki bütün putları kırar. Kavmi, döndüğünde durumu görüp Hz. İbrâhîm'i sorguya çekerler. Hz. İbrâhîm, “Belki onu şu büyükleri yapmıştır, konuşabiliyorlarsa onlara sorun” cevabını verir. Sonuçta putperest liderler Hz. İbrâhîm'i ateşe atarak yakmaya karar verirler. Fakat Allahü Teâlâ tarafından ateşe “Ey ateş! İbrâhîm'e karşı serin ve zararsız ol” emri verilir ve ateş Hz. İbrâhîm'i yakmaz (Enbiyâ 21/51-70; Ankebût 29/24).

İbrâhîm Peygamber'in yaşadığı bu olaya detaylı olarak yer verilmesi manidardır. Çünkü Mekke müşrikler Hz. İbrâhîm'i ataları olarak tanıyor ve Ka'be'yi onun kurduğunu biliyorlardı. Hz. İbrâhîm'in, hayatı boyunca putperestliğe karşı verdiği mücadele anlatılarak müşrik Araçlar düşünmeye sevk edilmektedir (Heyet, Hayreddin Karaman vd., 2007: 3: 686). Ancak bu dönemde inen sûrelerde müşrik liderlerin inanma ihtimalinin kalmadığı özellikle vurgulanmaktadır. Bununla beraber müşrikler, sadece liderlerle sınırlı değildi. Bu liderlerin dışında, kabile baskısı gibi başka nedenlerden dolayı da önceki şirk inançlarına devam eden kimseler bulunmaktaydı. Nitekim biraz daha ılımlı olan bu insanların baskısı, boykot kararının sona ermesinde etkili olmuştu. Yani ataları İbrâhîm'in verdiği bu mücadele, liderlerin dışındaki diğer müşrikleri etkileyebilirdi. Yine bu mücadele, Hz. Muhammed (s.a.s) için de bir örnek teşkil ediyor ve muhatapların davranış şekillerine uygun bir tavır sergilemesi gerektiğini öğütüyordu. Müşriklerin, sonunda İbrâhîm Peygamber'e zarar veremediklerinin özellikle

vurgulanması, Hz. Peygamber için korkuya gerek olmadığı şeklinde anlaşılabilir.

Boykot sonrası sûrelerde bahsettiğimiz bu hikmetlerle (ki bunlardan başka çıkarımlar da mutlaka vardır) İbrâhîm Peygamber'den başka Musa ve Harun, İbrâhîm, Lut, İshak, Ya'kub, Nûh, Davud, Süleyman, Eyyub, İsmail, İdris, Zülkifl, Zünnun (Balık Sahibi; Yûnus), Zekeriyâ, Yahyâ, Meryem ve İsâ, Zülkarneyn (Ye'cüc ve Me'cüc) kıssalarına yer verilmiştir (Enbiyâ 21/48-91; Mü'minûn 23/23-41, 45-50). Farklı yönlerine işaret edilen peygamber kıssalarında, Allah'ın varlığı, birliği ve kudreti, Allah'ın eskiden beri kurduğu düzenin bu olduğu, buna uyanlarla uymayanların karşılaşacakları sonuçlar konu edilmiş, özellikle Hz. Peygamber ve Müslümanların bu hikâyelerden gereken dersi çıkarmaları istenmiştir. Burada özellikle Yahûdi ve Hıristiyanlara da, kendilerini İslam'ın dışında görmemeleri, yaptıklarının yanlış olduğu, kendi peygamberleriyle aynı mücadeleyi veren Hz. Peygamber'in yanında olmaları gerektiği hatırlatılmıştır (Enbiyâ 21/92; Mü'minûn 23/52).

3. Hicrete Dair Mesajlar

Son dönem Mekkî sûrelerde, yaklaşan hicret olayına zaman zaman işaret edildiği görülmektedir. Mesela bir âyette şöyle denilmektedir: “Yine onlar, seni yurdundan (Mekke'den) çıkartmak için neredeyse sana dünyayı dar etmişlerdi. Ama senden sonra kendileri de fazla kalamayacaklar!” (İsrâ 17/76). Bu ifadeler, Mekke müşriklerinin hicretten önce peygamber ve ona inananları Mekke'den kovma düşüncesinde olduklarını ama gerçekleştiremediklerini ifade etmektedir. Âyetteki “Ama senden sonra kendileri de fazla kalamayacaklar!” ifadesi ise Hz. Peygamber'in Mekke'den hicret edeceğini aynı zamanda Mekke'nin Müslümanlar tarafından kısa zaman sonra tekrar fethedileceğini müjdelemektedir.

Hz. Peygamber ve Müslümanlar, uzun süre müşriklerin baskısına maruz kaldılar fakat hicret olayı gerçekleşmedi. Çünkü hicret, Allah (c.c) istediği için ve onun dilediği zamanda gerçekleşecekti. Hz. İbrâhîm'in hicret tecrübesinde de bu noktaya işaret söz konusudur: “İbrâhîm “Doğrusu ben Rabbimin dilediği yere hicret ediyorum, O şüphesiz güçlüdür, Hakîm'dir” dedi.” (Ankebût 29/26).

Hicret etmek, baskı altındaki Müslümanlar için bir kurtuluş olsa da, Mekke'den güvenli bir şekilde ayrılmak hayati riskler de içeriyordu. Müslümanların top yekün hicret edeceklerini öğrenmeleri halinde müşrikler, Hz. Peygamber ve Müslümanlara yönelik son hamlelerini yapacaklardı.

Müslümanlar ise hicreti kurtuluş olarak görmekle beraber içlerinde bir tereddüt bulunuyordu. Onları bu konuda bir nebze rahatlatmak üzere âyette, önceki peygamberler döneminde de hicret tecrübelerinin yaşandığı ve inananların lehine sonuçlandığı da hatırlatılmıştır (İbrâhîm 14/13-15).

Âyetten, Müslümanların Mekke'den çıkarılacağı fakat sonunda tekrar bu memleketin gerçek sahipleri olacakları anlaşılmaktadır. Nitekim müşrikler, daha sonra Müslümanlarla yaptıkları savaşlarda yenilmişler, Mekke'nin fethedilmesi sonucunda müşriklerin Mekke'deki hâkimiyetleri de sona ermiştir (İsrâ 17/77). Hicrete vurgu yapan bazı âyetlerde de Hz. Peygamber'in dua etmesi istenmekte ve bir nevi psikolojik destek sağlanmaktadır (İsrâ 17/80-81).

İbn Abbâs, Hz. Peygamber'in Mekke'de iken hicret etmekle emrolunduğunu ve ardından bu âyetlerin nâzil olduğunu haber vermiştir (Tirmizî, 1964: "Tefsîru'l-Kur'ân", 17; İbn Hanbel, 1985: 1: 223). Cebrâil (a.s) hicretten önce Hz. Peygamber'e gelerek, Medine'ye, müşriklerin ve Yahûdiler'in baskı ve eziyetlerine rağmen huzur içerisinde ve güvenle çıkması için bu duayı kendisine bildirmiştir (Mukâtil, 2003: 2: 269). Dolayısıyla âyet aynı zamanda Müslümanlar için müjde niteliğindedir.

622 yılı hac mevsiminde (Zilhicce) Medine'den ikisi kadın yetmiş beş kişi gelmiş, peygamber ve yanındaki Müslümanları Medine'ye davet etmişlerdi. İkinci Akabe Biatı olarak bilinen bu buluşmada Medineli Müslümanlar; hicret ettiği takdirde kendisini, canlarını, mallarını, çocuklarını ve kadınlarını korudukları gibi koruyacaklarına, iyi ve kötü günde ona itaat edeceklerine, bollukta da darlıkta da gerekli mali yardımları yapacaklarına, iyiliği emredip kötülüğe engel olacaklarına, doğru bildikleri yolda hiç kimseden çekinmeyeceklerine dair biat ettiler (İbn Hişâm, 2: 81 vd; İbn Sâ'd, 1968: 1: 221; Önkâl, 1989: 2: 211). Bu anlaşmadan sonra Hz. Peygamber, Allahü Teâlâ tarafından kendisine bildirilen hicret emrini ashâbına duyurmuştu: "Ey inanmış kullarım! Benim yarattığım yeryüzü geniştir. O halde (güven içinde olacağınız yere gidip) yalnız Bana kulluk ediniz." (Ankebût 29/56).

Hicret emri gelinceye kadar, yaşanan zor duruma sabretmek ve bu topraklarda dinde sabit kalmak nasıl ilahi iradenin arzusu ise, bu emirle birlikte, ilahi iradenin arzusu da hicret yönünde değişmiş oluyordu. Dinin, insanda temel dini ve ahlaki ilke olarak bulunmasını zorunlu kıldığı sabırlı olma davranışı, hicret emrinden sonra da değişmeyecek bir tutum olarak, Müslümandan beklenenler arasında olacaktır.

Bu doğrultuda, Hz. Peygamber ile birlikte, Hz. Ebûbekir ve Hz. Ali ile müşrikler tarafından alıkonulan ve engellenen bazılarının dışında, Müslümanların çoğu Medine'ye hicret etmiştir (İbn Hişâm, 2: 111-120). Hicrete izin verilmesinin ardından hemen yola çıkanlar olduğu gibi, hayati tehlike veya toplumsal baskı gibi nedenlerle peygambere dert yanarak hicret edemeyenler ya da Mekke'de kalmayı tercih edenler de bulunuyordu (Suyûtî, 151-152). Bu açıdan bakıldığında Müslümanlar safında yer alanları hicret konusunda üç grupta toplamak mümkündür. Birincisi; dinleri üzere sabit kalarak ve Allah korkusunu bütün korkularından üstün tutarak hicret edenler, ikincisi; hicret etmek istediği halde durumu elvermeyen hasta ve zayıf kimseler, üçüncüsü ise; baskılar sonucu korkup, inancından vazgeçerek müşrikler safına geçen ve hicret etmeyenler. Bu üç grup da vahyin hedefinde yer almış ve her bir guruba, durumlarına uygun hitaplar yer almıştır.

Bu ortam da Allah ve rasülünü tercih ederek hicret edenler övülmüştür (Nahl 16/41-42), hicret edilecek yer olarak Medine'ye vurgu yapılmıştır (Mukâtil, 2003: 2: 223). Aynı zamanda rivâyetlerde, âyetlerin tamamı düşünülerek, bu ifadelerden şu sonuçlar da çıkarılmıştır:

- a) Müslümanların Medine'ye gelip yerleşecekleri,
- b) İleride daha iyi yaşam yaşartlarına kavuşacakları,
- c) Sonunda düşmanlarına galip gelecekleri,
- d) İyilikle anılmaları,
- e) Fetihlerle yeni beldeler kazanmaları,
- f) Dünyada geniş bir itibar kazanmaları (Kurtubî, 1384/1964: 10: 107).

Zira Mekke'de, müşriklerin her türlü baskılarına sabreden Müslümanlar, hicretten sonra Medine'de, bu sayılanların tamamına kavuşmuşlardı.

Hicret edince rızık konusunda sıkıntıya gireceğini düşünenlerin de var olduğu bilinmektedir. Bu insanlar, Medine'ye hicret etmemek için orada hiçbir akrabaları ve tanıdıkları olmaması nedeniyle geçim sıkıntısı çekeceklerini ileri sürmüşlerdir (Kurtubî, 1384/1964: 13: 358). Âyetlerde, bu düşünceye sahip olanlara da cevaplar söz konusudur: “Nice canlılar vardır ki, rızıklarını kendileri elde edemezler. Sizin de onların da rızığını Allah verir. O, iştir ve bilir.” (Ankebût 29/60). Dolayısıyla âyette, rızık konusunda endişe etmemeleri öğütleniyor, rızık ve geçim garantisi vererek hicret etmeye teşvik ediliyorlardı (Derveze, 1383/1964: 5: 498-499).

Nitekim Medenî olan Haşr sûresinde, muhacirlerle rızkını paylaşan Medinelileri öven âyetler indirilmiştir (Bk. Haşr 59/8-9).

Hicret ettikleri takdirde, müşrik liderler tarafından görecekları sıkıntıyı göze alamayarak ya da dünyevi bir takım menfaatler nedeniyle göç etmeyen ve sonuçta dinlerinde ihtilafa düşmüş olanlar ise âyetlerde ağır bir dille eleştirilmiştir:

“İnsanlardan: “Allah’a inandık” diyenler vardır; ama Allah uğrunda bir ezaya uğratılınca, insanların eziyetini Allah’ın azabı gibi tutarlar. Rabbinizden bir yardım gelecek olursa, and olsun ki, “Doğrusu biz sizinle beraberdik” derler. Allah, herkesin kalbinde olanları en iyi bilen değil midir? Allah elbette inananları bilir ve elbette ikiyüzlüleri de bilir.” (Ankebût 29/10-11).

“Allah’tan başka dostlar edinenlerin durumu, kendine yuva yapan dişi örümceğin durumu gibidir. Evlerin en dayanıksızı ise şüphesiz örümceğin yuvasıdır. Keşke bilseler. Doğrusu Allah, Kendini bırakıp da yalvardıkları şeyi bilir. O güçlüdür, Hakîm’dir.” (Ankebût 29/41-42).

Bu âyetler, müşrik muhatapları kapsadığı gibi, Mekke’de zorlaşan hayat nedeniyle dinlerinden dönenler ile aynı gerekçeden dolayı hicret etmeyenleri de kapsamaktadır. Mekkî sûrelerde eleştirilmelerinin yanında (İbrâhîm 14/21-22), bu insanlar, Medenî sûrelerde de zaman zaman konu edilmişlerdir (Mesela bk. Nisâ 4/97-99).

Allah’ın, kullarına olan merhameti hicret konusunda da tecelli etmiş, güçsüzlüğü, yaşlılığı veya hastalığı nedeniyle hicret edemeyenler, azabı işaret eden âyetlerin muhatabı olmamışlardır. Zira zorunlu olarak Mekke’de kalan bu insanlar, Mekke’nin fethine kadar baskı ve işkenceler altında dinlerini yaşamaya devam etmişler, Müşriklerin baskılarına dayanmaya çalışan Müslümanların feryatları, Medine döneminde nâzil olan sûrelerde de zikredilmiştir (Nisâ 4/75).

4. Sosyal Hayata ve Birlikte Yaşamaya Dair Kurallar

İslam öncesi Mekke sosyal hayatı, güç üzerine kurulmuştur. Dolayısıyla bu dönemde Mekke toplumu adalet, eşitlik ve güzel ahlak gibi değerlerden yoksundur. Sosyal ve ekonomik dengesizlikler, toplumu oluşturan fertler arasındaki ilişkilerde güvensizliğe ve ahlaki zafiyete sebep olmaktadır. Yaşanan hukuki, ahlaki, sosyal ve ekonomik bunalımlar ilahî bir yardım ve

kurtarıcı bir peygamber beklentisini de son derece artırmıştır (Duman, 2013: 37). Vahyin, dönemin şımarık liderlerine ve anlayışlarına yönelik olarak özellikle alenî davetle başlattığı eleştirel söylemleri, mazlum halkın peygambere ve davetine olan teveccühünü de artmıştır.

Muhasara öncesi dönemde; ilahi çağrıya davet, nübüvvet, tevhid ve ahiret gibi konular, sûrelerde ağırlıklı olarak yer almaktadır. Dönemin sonlarına doğru yeni Müslüman toplumun oluşturulmasına yönelik mesajların âyetlerde daha çok yer aldığı görülecektir.⁹ Özetle Mekke dönemi, Medine’de oluşturulacak Müslüman toplumun altyapısının oluşturulduğu bir dönemdir. Müslümanların birlikteliğine vurgu yapan, birlik ve beraberliği temsil eden kavramların da, davetin ilk yıllarından itibaren âyetlerde yer aldığı görülmektedir.¹⁰ Mekke dönemi, İslam’ın öngördüğü toplum modelinin hemen oluşturulup inanan bütün fertlerin birlikte hareket ederek, Mekke’nin tamamına hükmedecek bir yapı oluşturmalarına müsait değildi. Bundan dolayı, ancak dönemin sonlarına doğru Kur’ân’ın ortaya koyduğu zihniyet inşasının amacına ulaştığı, Müslüman olma ve Müslüman olarak yaşama isteğinin, azımsanamayacak kadar çok insanın bilincine yerleştirildiği söylenebilir.

Cafer b. Ebî Tâlib’in başkanlığında Habeşistan’a hicret edildiğinde (m.616), Hz. Cafer’in Habeş kralına hitaben yaptığı konuşmasında da bir takım ilkeler yer almıştır. Bunlar arasında; Allah’ın tek olduğunu kabul edip O’na hiçbir şeyi ortak koşmamak, doğru söylemek, emaneti gözetmek, akrabalık ilişkilerine önem vermek, komşuluk haklarına riâyet etmek, haramlardan ve özellikle de haksız yere kan dökmekten, fuhşiyat ve iftiradan, yetim malı yemekten sakınmak gibi dînî, ahlakî ve toplumsal kuralların aslında daha önceki dönemlerden itibaren yerleşmeye başladığını göstermektedir (İbn Hişâm, 1: 359-360; Beyhakî, 1405: 2: 300).

Üç yıllık muhasara döneminde de Müslümanlar, bir arada, küçük bir İslam toplumu olarak yaşamışlar ve bu durumda sabır, fedakârlık, sadakat ve vefalı

⁹ Yeni bir toplumun inşasına yönelik, nüzûl sürecine paralel olarak indirilen benzer âyetler için bk. A’raf 7/29-33, 54-56, 199-205; En’âm 6/ 118-122, 125-126, 151-153; Lokmân 31/ 13-19; Zümer 39/ 1-4, 9-10; Mü’min 40/ 7-9, 14, 51, 55; Şûra 42/ 10, 13, 15, 17, 38-43; İsrâ 17/ 9, 22-38, 82; Nahl 16/115-116; Rûm 30/ 30-32, 37-43; Ankebût 29/ 8; Hac 22/ 67; Teğâbun 64/ 12, 14-17.

¹⁰ Bu kavramların yer aldığı âyetler için bk. Kalem 68/ 35; Kâf 50/31; Beled 90/ 17, 18; Kamer 54/ 54; Furkân 25/74; Şu’ara 26/ 215; Neml 27/ 2; Hicr 15/ 77, 88, 98; Mü’min 40/ 109; Zuhuf 43/35; Zâriyât 51/15; Enbiyâ 21/105, 106; Tûr 52/17; 64 Teğâbun 64/12, 14. İlgili kavramlar hakkında değerlendirmeler için bk. Çalışkan, 2012: 258-274.

olma gibi toplu yaşamın bir takım kurallarını da içselleştirmişlerdi. Boykot yıllarının, Müslüman olmayanların bile gerek akrabalık bağlarının güçlenmesine, gerekse vicdanlarının harekete geçmesine sebep olduğu muhakkaktır (Erdem, 2006: 290).

Mekke son döneminde inen sûrelerde de bu ahlaki ilkelerin giderek daha çok yer aldığı görülmektedir. Zira dinin merkezinin yavaş yavaş Medine'ye kaydırılması sonucunda burada artan Müslüman nüfus, beraber yaşama konusunda önceden içselleştiremedikleri bir takım kurallara ihtiyaç duyacaktır. Bu kuralların hicret öncesinde duyurulması, hicretten sonra tesis edilecek kardeşlik için bir altyapı vazifesi görmekteydi. Daha önceden de ifade ettiğimiz gibi ahiret konusuna ve yapılan iyiliklerin ve kötülüklerin karşılık bulacağına dair sürekli yapılan vurgu, üzerinde durulan ahlaki ilkelerin yerleştirilmesi için bir yaptırım niteliği taşımaktaydı.

İnananların, peygamberle birlikte gece ibadete kalkmaları (secde etmeleri); peygamber öncülüğünde bir dini eğitim gerçekleştirildiği, bu amaçla Kur'ân'ı onlara öğrettiği, bizzat örnek ve rehber olduğu, yapılan bu toplu faaliyetin cemaate yeni katılanlar arasında tanışma ve kaynaşmaya vesile olduğu ve sosyalleşmeyi sağladığı sonucuna ulaştırmaktadır. Kısacası bu toplu hareket, belli inanç, gaye ve amellerde bir araya gelmiş bir cemaatin oluştuğunu göstermektedir (Çalışkan, 2012: 267). Buna göre, ibadet konusunda oluşturulmaya çalışılan bilinç, toplumsal bilinç ve sorumluluğun oluşturulmasının kaynağı durumundadır.

Yine bu son dönemde, yakında kurulacak olan İslam devletinin ve birlikte yaşama kanunlarının âyetlerde zikredildiğini görmekteyiz. Buna paralel olarak, Müslümanların Medine'ye hicret etmeye başlamasından önce Hz. Peygamber'in Müslümanların arasında bir kardeşlik tesis ederek inananların her şartta birbirlerine destek olacaklarına dair söz aldığı da bilinmektedir (Beyhakî, 1405: 2: 451). Birinci Akabe Biatı'na katılanlardan Ubâde b. Sâmî'tin rivâyetine göre; biat konuları içerisinde yer alan şu maddeler de son dönemde birlikte yaşamaya dair kurallar üzerinde hassasiyetle durulduğunu göstermektedir: "Allah'a şirk koşmamak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek, çocukları öldürmemek, iftiradan kaçınmak, Hz. Peygamber'e isyan etmemek." (Buhârî, "Fedâilu's-Sahâbe", 72).

Mekke döneminin son aşamasında nâzil olduğunu düşündüğümüz sûrelerde yer alan toplumsal ilkelerin bir kısmı, inananların oluşturacağı yeni toplumun ekonomik yönüne, diğer bir kısmı ise sosyal yönüne işaret etmektedir. Biz de bu ilkeleri iki başlık altında ele almaya çalışacağız.

a. Toplumun Ekonomik Kalkınmasına Yönelik Kurallar

1. Yardımlaşma ve İnfak

Kur'ân'da ilk dönemlerde bile zekât verenlerden övgü ile söz edilmesi, Arapların, zekâtın ne demek olduğunu bildiklerini göstermektedir. Arapların o dönemde, fakirlere gönüllü yardımda bulunmak anlamında sadakaya zekât dedikleri, bu tür yardımların ruhen temizlenmeyi sağladığına inandıkları bilinmekte, yine zekâtın, onlarda namaz, hac gibi köklü dini geleneklerden olduğu söylenmektedir (Soysaldı, 2011: 152-154).

Onları cömert davranmaya iten asıl sebep, kabileler arası mücadelede topluma karşı bir sempati uyandırmaktır (İbn Hişâm, 1: 337-338). Çünkü onlar gerçekte, servetlerinin kaynağı olarak kendilerini görüyorlar ve istedikleri gibi harcayabileceklerini düşünüyorlardı (Kalem 68/17-32). İncelediğimiz dönemde olduğu gibi (Hâkka 69/34), vahyin ilk dönemlerinde de yetimlere, fakirlere ve kölelere yardım etmeye yanaşmayan, doymak bilmeyen dünya malı arzusuna sahip bu kimseler âyetlerde yer alır (Müddessir 74/44; Fecr 89/15-20; Mâun 107/2-3, 7; Beled 90/ 6-17). Yine bu ilk dönemlerde, yeni Müslümanlar için benzer içerikte emirler yer almakta, yoksulun ve yetimin doyurulması, malı verenin Allah olduğu bilinciyle şükredilmesi vurgulanmaktadır (Duhâ 93/9-11).

Sonraki süreçte, inananlarda oluşturulmaya çalışılan infak kültüründe, zekât kelimesi ön plana çıkmaya başlamıştır. Zekât, Mekke'de inen ve dördü incelediğimiz dönemde olmak üzere, sekiz sûrede geçmektedir. Ancak Mekke devrinde henüz emredilmemiş olması sebebiyle, sadece gönüllü yapılan bir ibadet durumundadır. Kur'an, o toplumda bilinen zekâtı, Medine döneminde sistemli bir şekilde yeniden düzenlemiş ve inananlara asla ihmal edilmemesi gereken bir farz olarak emretmiştir. İncelediğimiz dönemde, önceki ümmetlerden bahseden kıssalarda zekâtın emredildiği vurgulanmıştır. Mekke döneminde zekât emredilmemiş olmasına rağmen, infak ve yardımlaşma bu dönemde emredilen sosyal içerikli hükümler arasındadır. Malın, Allah yolunda harcanması olan infak kavramı ve bu kavrama yapılan atıflar, yeni oluşacak olan toplumun temel taşlarından biri olarak, vahyin ilk dönemlerinden itibaren zikredilmeye başlanmıştır. Muhasara sonrası dönemde ise malın Allah yolunda harcanmasına yönelik emirler devreye girmiştir.

Doğrudan infak etmeye yapılan vurgu yanında, yine incelediğimiz dönemde; yardımlaşmaya ve yoksulları gözetmeye, yakınlarla bakmaya ve yolcuya yardım etmeye, cimrilik yapmamaya dair âyetler zikredilmiştir. İnfak

konusunda olduğu gibi bu âyetlerde de ilgili hükümlerin hem teşvik hem de emir kalıbında ifade edildiği görülmektedir. Hatta konunun hassasiyetine bir işaret olmak üzere, yardım isteyene verecek bir şey bulunamadığında güzel sözlerle durumu izah etmek, Hz. Peygamber özelinde inananlar için bir sorumluluk olarak ifade edilmiştir.¹¹ Bu dönemde Hz. Peygamber'in de maddî sıkıntı içinde bulunduğu, özellikle fakir Müslümanların Hz. Peygamber'e gelerek yardım istediği, Onun da yardım edemediği için üzülp, sessiz kalıp yüzünü çevirdiği nakledilmektedir Mukâtil, 2003: 2: 255). Böyle yapmak yerine durumu izah edip, onları sakinleştirici bir şeyler söylemek tavsiye edilmiştir. Bu diyalog, Müslümanların birbirini daha iyi anlamasına vesile olurken, bilmeden birbirleri hakkında kötü zanda bulunmalarına da engel olacaktır.

2. İsrâftan Uzak Durulması

Yeni oluşacak Müslüman toplumun ekonomik olarak iyileşmesi, zenginlerle fakirler arasındaki uçurumun azalması, bu anlatılanlar yanında aynı zamanda sahip olunan malın düzenli harcanmasına da bağlıdır. Bu da malın isrâf edilmemesini gerektirmektedir. Son dönem sûrelerde isrâf konusu da zikredilmiş ve kesin bir dille kaçınılması istenmiştir: “Yakınına, düşküne, yolcuya hakkını ver; elindekileri saçıp savurma. Saçıp savuranlar, şüphesiz şeytanlarla kardeş olmuş olurlar; şeytan ise Rabbine karşı pek nankördür.” (İsrâ 17/26-27).

Âyette bahsedilen saçıp savuranlar (isrâf edenler), genel olarak dinen yasak olan alanlarda harcama yapanlar, özel olarak da mallarında her türlü harcama yapmayı kendi hakları sayan Mekke müşrikleridir (Mukâtil, 2003: 2: 255). Zira onlar, bu konuda kendilerine herhangi bir sınır tanımıyorlardı. Müslümanlar da onların bu haline şahit oluyorlardı. Dolayısıyla bu âyetle Müslümanlara, Mekke müşrikleri örnek olarak gösterilmiştir. Müşriklerin yaptığı gibi, mallarının kaynağı olarak kendilerini görmemeleri, mallarını haram yollarda ve israf ederek harcama yetkilerinin olmadığı, böyle yaparak kendilerinin de müşriklerin düştüğü hatalara düşmemeleri gerektiği hatırlatılmıştır.

3. Yetimlerin Mallarına Sahip Çıkılması

Bu dönemde toplumdaki fertlerin ekonomik durumlarına dair bir tedbir de yetimlerin malları ile ilgilidir. Cahiliye döneminde yaygın olan kabile savaşları ve kan davaları neticesinde ölenlerin yetim kalan çocukları,

¹¹ İlgili ayetler ve detaylı bilgi için bk. Çonkor, 2015: 272-274.

mirastan men ediliyordu. Zaten bu dönemde sadece yetimler değil, kızlar, küçük çocuklar, yaşlılar ve kadınlar da mirastan mahrumdu. Özellikle yetim kalan kızların, mallarına sahip olmak maksadıyla vasileri tarafından evlendirilerek mehirlerine el konulduğu hatta bu amaçla bazen vasilerinin de onlarla evlendikleri bilinmektedir (Arı, 2013: 43: 501). Kur’ân, bu konu üzerinde hassasiyetle durmuş, yetimlerin haklarının korunmasına dair birçok hüküm getirmiştir. Konuyla ilgili âyetler kronolojik olarak düşünüldüğünde, erken dönem Mekki sûrelerde, yetimlerin itilip kakılması ve onlara karşı ilgisiz davranılması kınanmış (Fecr 89/17; Mâûn 107/2), küçümsenip kendilerine kötü muamelede bulunulması yasaklanmıştır (Duhâ 93/9). Daha sonra, Müminler muhtaç durumdaki yetimleri doyurmaya, onları mali yönden desteklemeye teşvik edilmiştir (Beled 90/14-16). Bir sonraki aşamada ise, yetimlerin mallarının en güzel şekilde korunup yönetilmesi istenmiştir (En’âm 6/152). İncelediğimiz dönemde de, yetim mallarının korunması ve rüşt çağına ulaştıklarında kendilerine teslim edilmesine dair emir, İsrâ sûresinde toplumsal düzenin korunmasına yönelik birçok ilke arasında sıralanmıştır. “Yetimin malına ergin çağa ulaşana kadar en güzel şeklin dışında yaklaşmayın.” (İsrâ 17/34).

Âyetle ortaya konulmak istenen hüküm ve faydalar düşünüldüğünde devletin, yetimlerin haklarının korunması için hukukî ve kanuni önlemler alması gerektiği sonucuna da ulaşılabilir (Mevdûdî, 2002: 3: 108). Bu sayede hem yetimlerin daha iyi bir hayat yaşamaları için, mallarının, toplumun diğer fertleri tarafından korunmasını teminat altına alırken, hem de sahibi tarafından korunmayan ekonomik bir varlığın, talan edilmesini önleyerek, o toplum için bir kazanım olarak elde tutulmasını sağlamaktadır. Özetle yetimlerle ilgili hükümler, kişi hayatı ve hakkını korumak yanında, toplum ekonomisine sahip çıkılması ve toplumda bu tür konularda bilinç oluşturulması amacını da gütmektedir. Yeni oluşmaya başlayan Müslüman toplumda bu ilkeler hayati önem taşımaktadır.

4. Ölçü ve Tartıyı Doğru Yapmak

Toplumda güven tesisi ve bu sayede adaletli bir ticaret anlayışı oluşturma, ölçü ve tartıyı doğru yapma konusundaki uyarı ile somut hale getirilmiştir. “Ölçtüğünüz zaman ölçüyü tam yapın ve dosdoğru bir tartıyla tartın; bu, daha hayırlıdır ve sonuç bakımından daha güzeldir.” (İsrâ 17/35).

Âyette, toplumda cereyan eden alış-verişlerin doğru ve adil bir şekilde yapılması konusunda bireylere bir uyarı yapılmaktadır. Aynı zamanda bu hükmün, meydana gelebilecek hile ve aldatmaları kanun zoruyla önlemeyi İslam devletinin görevlerinden biri haline getirdiği de söylenmiştir

(Mevdüdi, 2002: 3: 109). Buna göre henüz Mekke döneminde, Medine’de kurulacak olan İslam devletinin yasal sorumluluklarına dair mesajlardan da bahsedildiği anlaşılmaktadır. Âyetin ifadesinden doğrudan bu anlam çıkmasa da, daha sonra ortaya çıkan uygulama, ticari (ve diğer) ilişkilerdeki sorunları çözenin, devlete ait bir yükümlülük olduğunu göstermektedir. “İnsanlardan, kendileri bir şeyi ölçerek aldıkları zaman tam alan; ama onlara bir şeyi ölçüp tartarak verdiklerinde eksik tutan kimselerin, vay haline!” (Mutaffifin 83/1-4).

Âyetin yer aldığı Mutaffifin sûresi nüzûl sıralamasında Mekke’de inen son sûredir. Fakat Medine’de indiğini söyleyen müfessirler bulunmakta ve buna dair rivâyetler de nakledilmektedir. Kanaatimizce sûre Mekkîdir ve Medine’de cereyan eden ilgili olay nedeniyle tekrar gündeme gelmiş olması mümkündür.¹² Yine bu âyetlerdeki ölçü ve tartı, toplumda yerleşmesi gereken adalet duygusu ile bireysel ve toplumsal hak ve sorumluluklar konusunda da bilinç aşılamaktadır.

5. Faizden Uzak Durmak

Faizli işlemler, Araplar arasında yerleşik ticârî bir kültür olarak yapılmaya devam etmiştir. Bu uygulama, toplumda doğru ticaret anlayışının yerleştirilmesine, fertler arasındaki güven duygusunun oluşmasına, birlik ve beraberlik bağlarının güçlenmesine engel olmaktaydı. Çoğunlukla Yahûdiler tarafından yapılsa da diğer Araplar tarafından da biliniyordu. Toplumun zorunlu olarak kabul ettiği bir gerçek olarak faiz, Kur’ân-ı Kerîm’de konu edilmiştir: “İnsanların malları içinde artsın diye verdiğiniz her hangi bir faiz Allah katında artmaz; fakat Allah’ın rızasını dileyerek verdiğiniz herhangi bir sadaka (zekât) böyle değildir. İşte onlar sevaplarını kat kat artıranlardır.” (Rûm 30/39)

Bu âyetle faiz uygulaması direk olarak yasaklanmasa da, ileride yasaklanacağına dair bir işaret verilmiştir. Faizin yasaklanmasında tedrici bir yol takip edilmiş, önce vahyin bu uygulamayı tasvip etmediği ima edilmiş sonra da net bir şekilde yasaklanmıştır. Faizin İslam tarafından yerilen bir uygulama olarak ifade edilmesi, ilk etapta inananlarda bu konuda bir bilinç altyapısı oluşturma amacına hizmet etmiştir. İnanmayanlar ve özellikle de faiz konusunda ön plana çıkmış olan Yahûdiler açısından ise durum farklıdır. Bu söylem Yahûdilerin Hz. Peygamber ve inananlara karşı son dönemde sergiledikleri muhalif tavrın şiddetinin ve müşriklerle olan diyaloglarının artmasında etkili olmuş olabilir.

¹² Konuyla ilgili detaylı değerlendirmelerimiz için bk. Çonkor, 2015: 276-277.

b. Toplumsal Düzenin Korunmasına Yönelik Kurallar

1. Anne-Babaya İyilik

Toplumu oluşturan en temel birim ailedir. İlahi iradenin öngördüğü yeni Müslüman toplumunun oluşması da Müslüman ailelerin kendi içinde bütünlüklerini ve dayanışmalarını sağlamalarına bağlıydı. Boykot öncesi dönemde, En'âm ve Lokmân sûrelerinde anne-babaya iyilik konusu gündeme gelmeye başlamıştır. Mekke müşriklerine, Allah'a şirk koşmayın emrinden hemen sonra anne-babaya iyilik yapmaları konusundaki emir dikkat çeker (En'âm 6/151). Yine Müslümanlara anne-babalarına iyi davranmaları konusunda yapılan tavsiye (Lokmân 31/14-15), muhtemelen davetin açıktan ilanından sonra inançları ile aile baskıları arasında kalan Müslüman gençlere bir yol gösterme amacı gütmektedir. İncelediğimiz dönemde de benzer ifadeler âyetlerde yer almaktadır. Çünkü aileler arasında yaşanan bu ikilem, Mekke döneminin sonuna kadar devam etmiştir. Hatta hicret hadisesinin gündeme gelmesinden sonra, davete inanmış olan aile fertlerinin, ailenin geri kalan üyelerini terk ederek hicret etmek zorunda kalması, anne baba ve çocuklar arasında yaşanan bu gerilimi tırmandırmış olması muhtemeldir. Bahsettiğimiz erken dönem sûrelerde anne-babaya nasıl davranılması gerektiğine dair vurgunun, aynı zamanda ileriki zamanlarda yaşanacak olan bir takım ailevi dramalara karşı, inananlarda erken bir bilinç oluşturma amacına hizmet ettiği de düşünülebilir. Bu nedenle anne babalara iyi davranılması önemle üzerinde durulan konular arasında yer almıştır. Boykot sonrası sûrelerde anne-babaları konu olan âyetlerde şu ifadeler yer alır:

“Biz insana, anne ve babasına karşı iyi davranmasını tavsiye etmişizdir; zira annesi, onu, karnında, zorluğa uğrayarak taşıdığı; onu güçlkle doğurmuştur. Taşınması ve süttten kesilmesi otuz ay sürer...” (Ahkâf 46/15. Diğer âyetler için bk. Ahkâf 46/15, 17, 18; İsrâ 17/23-25; Ra'd 13/21; Ankebût 29/8.)

“Rabbin, yalnız kendisine kulluk etmenizi ve ana babaya iyilik yapmayı buyurmuştur. Eğer ikisinden biri veya her ikisi, senin yanında iken ihtiyarlayacak olursa, onlara karşı “Öf” bile deme, onları azarlama. İkisine de hep tatlı söz söyle. Onlara acıyarak alçak gönüllülük kanatlarını ger ve: “Rabbim! Küçükken beni yetiştirdikleri gibi sen de onlara merhamet et!” de.” (İsrâ 17/23-25).

Hicrete daha yakın bir zamanda nâzil olan Ra'd sûresinde ise anne babayla ilgili olarak Allah'ın emretmiş olduğu davranış şeklinin, Hz. Peygamber'e kesinlikle inanan kimselerde artık meleke haline gelmiş olduğuna vurgu yapılmıştır (Ra'd 13/21). Hicretin emredilmesi ile aile bireyleri arasında başlayan gerilimler, Müslüman aile fertlerini, inanan diğer aile bireyelerine karşı nasıl davranacakları konusunda tereddüde düşürmüştür. Bu konuda vahiy, inananlara şu yolu göstermiştir:

“Biz, insana, ana ve babasına karşı iyi davranmasını tavsiye etmişizdir. Eğer ana baba, seni bir şeyi körü körüne Bana ortak koşman için zorlarsa, o zaman onlara itaat etme. Dönüşünüz banadır. Yaptıklarınızı size bildiririm.” (Ankebût 29/8).

Âyetin nüzûl sebebi olarak nakledilen rivâyette Sa'd b. Ebî Vakkas'ın, Müslüman olduktan sonra bu duruma hoşnut olmayan annesi ile arasında geçen konuşmalar zikredilmektedir.” (Mukâtil, 2003: 2: 512). Yukarıda bahsettiğimiz gibi, Habeşistan'a hicret hadisesinin yaşandığı daha erken dönemlerde de İslam'ı kabul eden bazı gençler, muhtemelen buna benzer durumlarla karşı karşıya kalıyorlardı ki bundan dolayı aynı konu Lokmân sûresi 15. âyette de vurgulanmıştır.

2. Kız Çocuklarının Korunması

İlk dönemlerde müşriklerin vahiy tarafından eleştirilmesi daha çok şirk ve putlar üzerinden yapılmaktayken, bu son dönemde artık birçok yönden müşrikler eleştirilmeye, bütün hataları ile gerek inançları ve gerekse davranışlarındaki çelişkileri yüzlerine vurulmaya başlanmıştır. Vahyin bu üslubunda, onların Müslümanlar karşısında küçük düşürülerek, inananlara moral verme amacının da etkisi olduğu düşünülebilir. İslam'dan önce Araplarda yerleşmiş bir anlayışa göre onlar, kız çocuklarını sevmiyorlar ve öldürüyorlardı (Taberî, 1420/1999: 17: 228; Çelik, 2013: 354-355). Onların kız çocukları hakkındaki tutumları âyetlerde şu şekilde ifade edilmiştir:

“Beğendikleri erkek çocukları kendilerine; kızları da Allah'a malediyorlar. O bundan münezzehdir. Aralarından birine bir kızı olduğu müjdelendiği zaman içi gamla dolarak yüzü simsiyah kesilir. Kendisine verilen kötü müjde yüzünden, halktan gizlenmeye çalışır; onu utana utana tutsun mu, yoksa toprağa mı gömsün? Ne kötü hükmediyorlar!” (Nahl 16/57-59).

İlk dönem sûrelerde, yaptıkları bu zulüm sebebiyle hesap verecekleri hatırlatılmış (Tekvîr 81/8-9), incelediğimiz dönemde ise şu âyet-i kerîme ile

kesin bir hüküm konulmuştur: “Çocuklarınızı yoksulluk korkusuyla öldürmeyin. Biz onlara da size de rızık veririz. Onları öldürmek, şüphesiz büyük bir günahtır.” (İsrâ 17/31).

3. Zinaya Yaklaşmamak

Cahiliye dönemi Arap toplumunda zinanın yaygın olduğu, gerek cariyelerle gerekse hür kadınlarla yapıldığı, cariyelerle yapılan zinanın gizli veya açıktan olması hiç kimse tarafından kınanmazken, hürlerle açıktan yapılmasının hoş karşılanmadığı bu nedenle gizli yapıldığı bilinmektedir (Taberî, 1420/1999: 1422: 10: 232). Kur’ân boykot öncesi dönemde açık bir şekilde bu ilişki biçiminden uzak durulmasını emretmiştir (En’âm 6/151). İncelediğimiz dönemde de bu fiilin çirkinliğine ve yasak oluşuna tekrar vurgu yapılmıştır: “Sakin zinaya yaklaşmayın; doğrusu bu çirkindir, kötü bir yoldur.” (İsrâ 17/32). “Allah şüphesiz adaleti, iyilik yapmayı, yakınlara bakmayı emreder; hayâsızlığı, fenalığı ve haddi aşmayı yasak eder. Tutasınız diye size öğüt verir.” (Nahl 16/90).

Elmalılı Hamdi Yazır, âyette geçen “Fahşâ” ve “Münker” kelimelerini şu şekilde açıklamıştır: “Fahşâ” Çirkinlikler, zina gibi şehvetlere uymada ifrat (aşırılık) ile ilgili olan günahlardır ki, Türkçe’de edepsizlikler diye ifade edilir ve bunlar, insanların en çirkin durumlarıdır. “Münker” ise, ne şeriatte, ne âdette tanınandır. Çünkü şeriat ve âdette uygun görülmeyen fiiller hoş görülmez. Öfkeyi tahrik eder, red edilir ve hoş karşılanmaz. Yani hakkı olmayan şeyi istemek, başkasının haklarına tecavüz etmektir ki, adaletin zıddı, yani zulümdür.” (Elmalılı, 5: 254). Özellikle bu âyet, sadece zinayı değil, toplumu oluşturan fertler arasında fitneye sebep olabilecek, toplum huzurunu bozacak davranışları yasaklarken, fertlerin huzurunu sağlayacak ve birbiri ile olan diyaloglarını geliştirecek adalet, iyilik yapma ve akrabalara bakma gibi fiilleri de görev olarak yüklemektedir.

“Onlar, eşleri ve cariyeleri dışında, mahrem yerlerini herkesten korurlar. Doğrusu bunlar yerilemezler. Bu sınırları aşmak isteyenler, işte bunlar aşırı gidenlerdir” (Mü’minûn 23/5-7. Ayrıca bk. Meâric 70/29-31) âyetleriyle bir sınır çizilmiştir. Toplumun temelini oluşturan ailenin korunması, vahyin öncelikli hedefleri arasındadır. Bu nedenle aile bütünlüğünü bozan en önemli etkenlerden olan zina yasaklanarak, cinsel gereksinimlerin eşler ve cariyelerle sınırlı olarak giderilmesi emredilmektedir. Müslüman toplumunun esas manada olduğu Medine döneminde de bu konuda birçok âyet nâzil olmuştur.

4. Haksız Yere Adam Öldürmemek

Birlikte yaşama kültürünün oluşmasında, insanların birbirlerinin haklarına saygılı olması önem arz eder. Bu hakların başında da hayat hakkı gelmektedir. İnsan hayatının çok fazla öneme sahip olmadığı cahiliye kültürü, vahyin nâzil olmaya başlamasından itibaren yavaş yavaş inananların zihninden silinmeye çalışılmaktadır. Bu dönemde ise, kritik bir süreç yaşanmaktadır. Yıllarca sabırla inançlarını korumaya çalışan Müslümanlar, hicretle birlikte artık müşrik muhataplarla fiili mücadele dönemine gireceklerdir.

Dönemin sonlarına doğru hicretten ve cihattan bahsedilmeye ve bu iki konuda bilinç oluşturulmaya başlanmıştır: “Rabbin, türlü eziyete uğratıldıktan sonra hicret eden, sonra Allah uğrunda savaşan ve sabreden kimselerden yanadır. Rabbin şüphesiz bundan sonra da başışlar ve merhamet eder.” (Nahl 16/110).¹³

Müslümanların Medine’ye hicretiyle başlayan süreçte, cihad kavramının da bu şekilde devreye girmesi ve inananların yıllardır gördükleri kötü muameleden dolayı içlerinde biriktirdikleri öfke ve intikam duyguları, vahiyle kontrol edilmeye ihtiyaç duymaktadır. Dolayısıyla yakında Müslümanlarla müşrikler arasında başlayacak olan fiili mücadelelerde, sınırsız bir güç kullanımı söz konusu değildir. Özellikle cahiliye döneminden çıkmış fertlerin oluşturduğu yeni Müslüman toplumda inanan fertlerin de kendi aralarında, hangi hallerde karşı tarafın hayat hakkına müdahale edebilecekleri konusunda bilinçlendirilmeleri önem arz etmektedir. “Allah’ın haram kıldığı cana haksız yere kıymayın. Haksız yere öldürülenin velisine bir yetki tanımışsızdır. Artık o da öldürmekte aşırı gitmesin. Zira kendisi ne de olsa yardım görmüştür.” (İsrâ 17/33).

Âyet, yeni oluşacak Müslüman toplum fertlerinin en temel hakkı olan hayat hakkının korunması hususunda önemli bir ölçü ortaya koymaktadır. Buna göre âyette geçen “yetki” ifadesi, haksız yere öldürülen kişinin velisine, katilin kısas veya diyet isteme cezalarıyla cezalandırmasını veya affedilmesini tercih etme yetkisi olarak açıklanmıştır (Mukâtil, 2003: 2: 256; Taberî, 1420/1999: 17: 440). Bu yetki, ilgili suçun işlenmesinin önüne geçmek için konulmuş bir yaptırımdır. İslâm devletinde ‘haklı olarak öldürme’ sadece beş durum ile sınırlandırılmıştı. Bunlar; Kasten adam öldürenler, savaş sırasında hak dinin karşısında yer alanlar, İslâm devletini ortadan kaldırmaya

¹³ Hicret ve cihad konusunda diğer âyetler için bk. Nahl 16/41-42; Ankebût 29/ 9, 56, 69.

çalışanlar, zina yapan evli kadın veya erkek ile Mürted (Taberî, 1420/1999: 17: 439; Mevdûdî, 2003: 3: 108).

“Öldürmede aşırı gitmek” ifadesinden; sadece ölüm cezası uygulanması, işkence yapılmaması, organlarını kesme gibi zararlar verilmemesi ile katilin dışında diğer yakınlarına zarar verilmemesi anlaşılmıştır. Bu uyarının yapılması Araplarda öteden beri var olan bir uygulamanın yanlışlığına ve kaldırılmasına yöneliktir. Zira Câhiliye döneminde, öldürülen kişinin akrabaları kısas olarak sadece katilin öldürülmesine razı olmuyorlar, ondan daha değerli birini veya katille beraber başka birini öldürmedikçe davalarından vazgeçmiyorlar, adaletin ancak bu şekilde tecelli edeceğine inanıyorlardı (Taberî, 1420/1999: 17: 440-441; Kurtubî, 1384/1964: 10: 255; Şevkânî, 1414: 3: 266). Âyet bu uygulamayı yasaklayarak toplumun cahiliyeden getirdiği yanlış tutum ve kötü tecrübelerinin, vahyin öngördüğü toplumda yeri olmadığını ortaya koymaktadır.

5. Sözünde Durmak/Ahde Vefâ

Sözünde durmama eylemi, cahiliye döneminden kalan alışkanlıklardan biridir. Bu konuda Araplar içerisinde yerleşmiş bir anlayış ve uygulamadan bahsedilir. Buna göre, müşrikler alışveriş veya diğer akitlerinde menfaatleri gereği önceki anlaşmalarını bozarak daha güçlü olan başkaları ile yeni anlaşmalar yapıyorlardı. Vahiy, yeni oluşturacağı toplumda buna benzer gayr-i ahlaki davranışları bertaraf etmek ve Müslümanların zihinlerine yerleşmiş olan bu tür davranışlardan onları arındırıp ahlak bilincini oluşturmak üzere hükümler getirmiştir. Âyetlerde şu ifadeler yer alır: “Ahitleştiğiniz zaman Allah’ın ahdini yerine getirin. Allah’ı kendinize kefil kılarak sağlama bağladığınız yeminleri bozmayın. Allah yaptıklarınızı şüphesiz bilir.” (Nahl 16/91).

Toplumsal yapıyı ayakta tutan en önemli ilkelerden olan güven ve sözünde durma, yine bu dönemde inen âyetlerde ahlaki bir davranış olmaktan öte, inancın bir gereği ve kurtuluşa eren Müslümanlarda yerleşmiş bir davranış olarak zikredilmiştir (Mü’minûn 23/8; Meâric 70/32).

Ahd-e vefa kavramının bu dönemde ifade ettiği diğer bir mana da, Mekke dışından gelen kabilelerin, Hz. Peygamber’le yaptıkları anlaşmalar konusunda vefalı olmalıdır. Örneğin şu âyetlerde bu hususa dikkat çekilmiştir.

“Birbirinizi aldatmak için yemin etmeyin ki, bu yüzden sağlamca yere basmakta olan ayak sürçebilir; Allah’ın yolundan

alıkoymanıza karşılık kötü bir azap tadarsınız ve (ahirette de) büyük bir azaba uğrarsınız. Allah'ın ahidini hiçbir değere değışmeyin. Eğer bilerseniz, Allah katında olan sizin için daha iyidir. Sizde olanlar tükenir ama Allah katında olanlar sonsuzdur, tükenmez. Sabredenlere ecirlerini, yaptıklarından daha güzeli ile ödeyeceğiz.” (Nahl 16/94-96).

Daha önceden de ifade edildiği gibi bu dönemde hicretin başlamış olması, peygamberle biat eden kabilelerin, Medine'den gelen gruplar olduğu ihtimalini güçlendirmektedir. Onlara Mekke müşriklerinin tehdit ve baskıları karşısında korkmamaları, sabretmeleri ve Hz. Peygamber'le yaptıkları biate sadık kalmaları emredilmektedir.

6. İyi Geçinmek

Toplumu oluşturan fertler arasındaki iyi ilişkilerin devamlılığı, o toplumun devamı açısından son derece önemlidir. Vahiy, bu konuda inananlara, aralarındaki samimiyeti yok edecek, fertlerin birbirine olan güvenlerini sarsaracak bazı davranışları yasaklayarak uzak durulmasını istemiş, kişi ve toplum yararına olan bazı hayırlı davranışları da görev haline getirmiştir. İncelediğimiz dönemde; bilmediğin şeyin peşine düşmeme (İsrâ 17/36), kibirlenmeme (İsrâ 17/37), güzel konuşma ve iyi ilişkiler kurma (İsrâ 17/53), kötülüğe karşı sabır veya aynıyla mukabele etme (Nahl 16/126) ve iyilikle savma (Mü'minûn 23/96) gibi ilkeler, dönemin değışik sûrelerinde yer almıştır. İnananlarda artık yerleşmiş bir ahlak olarak, bu davranışlar gündeme getirilmiştir:

“Onlar, Rablerinin rızasını dileyerek sabrederler, namazı kılarlar; kendilerine verdiğimiz rızıktan, gizlice ve açıkça sarf ederler; iyilik yaparak kötülüğü ortadan kaldırırlar; işte onlara bu dünyanın iyi sonucu, girecekleri Adn cennetleri vardır; babalarının, eşlerinin, çocuklarının iyi olanları da oraya girerler. Melekler her kapıdan yanlarına girip: “Sabretmenize karşılık size selam olsun; burası dünyanın ne güzel bir sonucudur!” derler.” (Ra'd 13/22-24).

Daha önce de belirttiğimiz gibi, burada ortaya konan hükümler, Mekke ve çevresinde giderek büyüyen ve son olarak Hz. Peygamber'in hicret etmesiyle tamamlanacak hicret sürecinin başladığı Medine'de oluşan mü'min toplumun uyması gereken ahlaki kurallardır.

7. Adaletli Olmak

8.

Vahyin adalete dair vurgusu ilk dönem sûrelerinde de yer almıştır (Sâd 38/26; A'raf 7/29; En'âm 6/115). Bu sûrelerde, adaletin ilk zamanlardan beri Allah'ın, insanoğlunda görmek istediği bir davranış biçimi olduğuna vurgu yapılmıştır. Sonraki aşamada ise, adaletle hükmetmenin peygamberin görevleri arasında olduğu bildirilmekte ve özellikle inanmayanlara karşı bu ilkelerin yüksek sesle dile getirilmesi istenmektedir (Şûra 42/15). İncelediğimiz dönemde ise, 'a-d-l' kökü kullanılarak, Allah'ın adaleti emrettiği kesin olarak vurgulanmıştır. "Allah şüphesiz adaleti, iyilik yapmayı, yakınlarla bakmayı emreder; hayâsızlığı, fenalığı ve haddi aşmayı yasak eder. Tutasınız diye size öğüt verir." (Nahl 16/90).

Bu âyet, oluşum aşamasındaki Müslüman toplumunun temellerini atması, birçok sosyal sorumluluğa ve bunların aynı zamanda ilahi bir emir olduğuna vurgu yapması açısından önem arz etmektedir.

9. Yiyeceklerin Helal ve Temiz Olması

Kur'an, inanan insanlarda dini şuur oluşturma sürecinin bir parçası olarak, leş, kan, domuz eti ve Allah'tan başkasının adına kesilen hayvanların yenilmesini yasaklamış (Nahl 16/114-115), yeryüzünde temiz/helal olan şeylerin yenilmesini ve yararlı işler yapılmasını öğütlemiştir (Mü'minûn 23/51).

Bu ifadeler aynı zamanda, Allah'ın insanlardan istediği kul karakterinin sınırlarını çizmesi bakımından önemlidir. Buna göre helal ve harama riâyet etme kulluk için bir ölçüdür. Bu sınırların dışına çıkanlar, Allah'ın bağışlamasını da umamazlar. Bu konuda değinilmesi gereken diğer bir husus da helal ya da haram kılma yetkisinin Allah ve rasûlüne ait oluşundan hareketle, inananların bu konuda dikkatli davranması gerektiğine dair uyarıdır; "Diliniz yalana alışmış olduğu için, "şu haram, bu helaldir" demeyin, zira Allah'a karşı yalan uydurmuş olursunuz. Allah'a karşı yalan uyduranlar ise, saadete şüphesiz erişemezler." (Nahl 16/116).

10. Misafire Karşı Âdab

Bu konudaki bazı ilkeler, Hz. İbrâhîm'e gelen ve misafir olarak nitelenen meleklerin anlatıldığı kıssadan çıkartılabilir (Hûd 11/69-83; Hicr 15/51-77; Zâriyât 51/24-30). Esasen âyetlerin bağlamı, Lut kavminin sapıklıkları ve neticesinde onları helak etmek üzere görevli meleklerin gelişidir. Ancak bu

kıssanın anlatıldığı âyetlerde, ilgili ahlak kurallarına dair de ipuçları bulmak mümkündür.

“İbrâhîm'in ikram edilmiş konuklarının haberi sana geldi mi? Onlar, İbrâhîm'in yanına girip: “Selam sana” demişlerdi, İbrâhîm de: “Selam size” demişti; içinden de, onların “tanınmamış bir topluluk” olduğunu geçirmişti. Hemen ailesine giderek semiz bir buzağı getirmiş, onların önüne sürüp: “Yemez misiniz?” demişti. (Yemediklerini görünce) onlardan endişeye düştü; “Korkma” dediler ve ona bilgin bir oğul sahibi olacağını müjdelediler.” (Zâriyât 51/24-28).

Müfessirler bu âyetlerden, misafir ağırlamaya yönelik bir takım âdap kuralları tespit etmişlerdir. Buna göre; misafire hemen geliş sebebinin sorulmaması, önce imkânlar nispetinde ikramda bulunulması, ikram için yapılacak hazırlığın misafire belli etmeden yapılması, eldeki en iyi ikramların sunulması, sofraya nezaketle çağırılması bu kurallar arasında sayılmıştır (Râzi, 1420/1999: 28: 176-177; Heyet, Hayreddin Karaman vd., 2007: 5: 131). Hikâyenin başında, meleklerin selam vermesi ve Hz. İbrâhîm'in alması da bu adabın bir parçası olarak değerlendirilebilir.

Sonuç

Yaptığımız çalışma neticesinde vahyin indiği dönem ile vahye muhatap olanların içinde bulunduğu şartların bilinmesinin, ilahi mesajı anlama konusunda önemli bir etken olduğu anlaşılmıştır. Aynı şekilde vahiyle olgu arasındaki ilişkinin tespiti, âyet ve sûrelerin nüzül zamanı konusunda değerlendirme yapmaya da olanak sağlamaktadır.

Bu amaçla, tefsir kaynaklarının siyer kaynaklarıyla beraber okunması da önem arz etmektedir. Ancak, ilgili kaynaklarda yer alan aynı konudaki bazı rivayetlerden yola çıkarak birbiri ile çelişen sonuçlara ulaşılması ve bu türden nakillerde ortaya çıkan farklı tercihler sebebiyle, bütünüyle objektif ve genel geçer sonuçlar elde edilmesi de mümkün gözükmemektedir.

Mekke döneminin sonlarına doğru en önemli kırılma noktası Ebû Tâlib'in vefatı olmuştur. Hadisenin ardından Hz. Peygamber ve Müslümanlar, güvenlik tehdidi ile karşı karşıya kalmış ve neticede yeni bir yurt arayışına girmişlerdir. Hz. Hatice'nin aynı yıl vefat etmesi sebebiyle “hüzün yılı” olarak ifade edilen bu yılla birlikte risâletin metodu değişmiş, Hz. Peygamber özellikle hac dönemlerinde Mekke dışından gelen kabilelerle diyaloglarını artırmıştır. Dolayısıyla bahse konu strateji sadece yeni bir yer

bulma çabası değil aynı zamanda davet görevinin de bir parçasıdır. Zira vahiy, baştan beri var olan müşrik muhataplar dışında, Mekke dışından gelen kabilelere ve müşriklerle işbirliği yaparak, nüzül ortamında önemli bir yer işgal etmeye başlayan Yahûdilere de seslenmiştir. İncelediğimiz dönemde nâzil olan âyet ve sûrelerdeki üslup ve içerik, adı geçen muhatapların yaşam tarzları ve kültür düzeyleri ile de uygunluk arz etmektedir. Aynı zamanda bu sûrelerde, yıllarca süren davet çabalarına olumlu karşılık vermeyen müşrikler nedeniyle kendini suçlayan Hz. Peygamber'e destek mahiyetindeki Kur'ânî söylemlere sıkça rastlanmaktadır. Dönemin önemli olaylarından biri olan isrâ-mi'rac hadisesini de peygambere verilen moral ve desteğin en etkili şekli olarak yorumlamak mümkündür. Yine bu dönemde, yıllar süren zorlu mücadeleler sonunda yıpranan ve çıkış yolu bekleyen Müslümanlara, psikolojik bir destek uygulandığı görülmektedir. Bu doğrultuda; Müslümanların sabırlı/inançlarında kararlı olmaları ve çektikleri sıkıntıların yakında biteceği, gerek kıssalar gerekse hicret ve cihat konusundaki söylemlerle sürekli vurgulanmıştır.

Döneme ait sûrelerde müşriklerden bahsederken, özellikle Müslüman olma potansiyelindekilere engel olmaya çalışan bu insanların gerçek durumlarını yeni muhataplara tasvir etme şeklinde bir söylem dikkat çekmektedir. Bu sayede yeni muhatapların, müşriklerin sözlü muhalefetinden olumsuz etkilenmelerinin de önüne geçilmiş olmaktadır.

Bu dönem sûre içeriklerinde öne çıkan diğer ortak bir özellik de hicretin ardından Medine'de oluşturulacak Müslüman toplumun uyması gereken sosyal ve ahlâkî ilkelerden bahsedilmesidir. Dönemin şartları düşünüldüğünde Medine toplumunu oluşturacak olan fertler, her ne kadar Müslüman olmuşlarsa da cahiliye döneminde yaşamış veya o kültürün içinde yetişmiş insanlar olacaktır. Bundan hareketle Medine'de oluşacak yeni toplumun en kısa zamanda kaynaşması, dini kimliğin yanında sosyal ve ekonomik birlikteliğin sağlam kurulması adına vahiy, çok sayıda toplumsal mesajı konu edinmiştir.

Özetle bu mesajları; yardımlaşma ve yoksulları gözetmek, yakınlarla bakmak, yolcuya yardım etmek, isrâftan kaçınmak, yardım isteyene verecek bir şey bulunmadığında güzel sözlerle durumu izah etmek, cimrilik yapmamak, çocukları öldürmemek, zinaya yaklaşmamak, haksız yere cana kıymamak, yetimin malına sahip çıkmak, sözünde durmak/ahde vefa, ölçü ve tartıyı doğru yapmak, bilmediğin şeyin peşine düşmemek ve kibirlenmemek şeklinde özetlemek mümkündür.

Toplumsal hayattaki sorumluluklara dair önemli mesajlar içeren bu ilkeler, ideal bir ümmet bilinci oluşturmayı, sosyal ve ekonomik adaleti sağlayarak

fertler arasında yaşanabilecek ayrışmaların önüne geçmeyi hedeflemektedir. Bu amaçla zaman zaman benzer örnekler içeren kıssalara da yer verilmiştir. Araştırma neticesinde bazı kavramların, ilk kullanıldığı manalardan zaman içerisinde uzaklaştırıldığı, ortaya çıkan farklı bakış açılarının da günümüz meal ve yorumlarına yansıdığı anlaşılmıştır. Bu durum Kur'an'a yeni bakış açıları ve yorumlar getirme anlamında olumlu bir sonuç gibi görünse de bağlamından uzak ve bütünlükten yoksun bir yöntemle ortaya konulması sebebiyle olumsuz tarafları bulunmaktadır.

Netice olarak, ilgili dönemde nâzil olan vahyin üslup ve içerikleri, her ne kadar zor bir süreç olsa da İslam toplumunun temellerinin Mekke'de atıldığını, Medine sosyal toplumunu oluşturacak fertlere, Mekke döneminde belli bir dini şuur verildiğini ortaya koymaktadır. Bu şuur, Müslüman toplumu gayr-ı müslim toplumlardan bariz bir şekilde ayıran olgunluk düzeyine eriştiğinin de göstergesidir.

Kaynaklar

Âlûsî, Şihâbuddîn Mahmûd (1415/1995). *Rûhu'l-Meâni fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Sebi'l-Mesânî*. (Thk, Ali Abdalbâri Atiyye). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-XVI, Beyrut.

Arı, Abdüsselam (2013). “Yetim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 43: 501.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Huseyn b. Ali (1405/1985). *Delâilü'n-nübüvve ve ma'rifetü ahvâli sâhibi'ş-şerî'a*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.

Câbirî, Muhammed Âbid (2008). *Fehmu'l-Kur'âni'l-hakîm-et-tefsîru'l-vâdih hasebe tertibi'n-nüzûl*. Beyrut: Dâru'n-neşri'l-Mağribiyye.

Çalışkan, İsmail (2012). “Kur'ân Vahyinin Mekke Yıllarında Kelimelerle ve Kavramlarla Zihniyet İnşası”. *Kur'ân Nüzûlunun Mekke Dönemi Sempozyumu*. Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları.

Çelebi, İlyas (1998). “Hızır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 17: 406-409.

Çelik, Hüseyin (2013). “Kur'ân'ın, Mekke Toplumunda var olan bir Takım Yanlış inanç, ibadet ve Davranışları İslah etmesi”. *Kur'ân Nüzûlunun*

B. ÇONKOR

ÇAKŪ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi/ Journal of Institute of Social Sciences

Cilt/Volume: 11, Sayı/Number: 1, (Nisan/April 2020): 321-352 (Atf için/To cite).

Mekke Dönemi Sempozyumu. Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları.

Çonkor, Burhan (2015). *Boykotun Bitiminden Hicrete Kadar Olan Dönemde İnen Sûrelerin Tahlili*. Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi.

Çonkor, Burhan (2016). “Sûrelerin Belirli Dönemlere ve Olaylara İzâfesi”. *Dini Araştırmalar Dergisi*, sy. 48, 129-152.

Derveze, Muhammed İzzet (1383/1964). *et-Tefsîru'l-hadîs*. Kahire: Dâru İhyâi'l-kütübi'l-Arabiyye.

Duman, M. Zeki (2013). “Kur'an'ın Penceresinden Mekke ve Vahyin Mekke Dönemi”. *Kur'an Nüzûlünün Mekke Dönemi Sempozyumu*. Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları.

Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. (Sad. Komisyon). İstanbul: Azim Yayınları, ts.

Erdem, Mehmet (2006). “İslam Teşriinin Oluşum Seyri Açısından Vahiy Döneminin Mekke Merhalesi ve Safhaları”. *Dini Araştırmalar*, Eylül-Aralık 9/26, 273-296.

Heyet (Hayreddin Karaman ve Diğerleri) (2007). *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed (1985). *Müsned*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik el-Himyerî. *es-Sîretu'n-nebeviyye*. (Thk. Mustafa es-Sakâ-İbrâhîm el-Ebyârî-Abdülhâfız eş-Şelebî). Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.

İbn Sâ'd, Ebû Abdillâh Muhammed el- Hâşimî (1968). *et-Tabakâtu'l-kübrâ*. Beyrut: Dâr-u Sâdır.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (1384/1965). *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*. (Thk. Ahmed Berdûnî, İbrâhîm Atfîş). Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye.

Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed (1426/2005). *Te'vilâtü ehli's-sünne*. (Thk. Mecdî Baslum). Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.

Mevdûdî, Ebû'l-A'lâ (2002). *Tefhîmu'l-Kur'ân*. (çev. Komisyon). İstanbul: İnsân yayınları.

B. ÇONKOR

ÇAKŪ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi/ Journal of Institute of Social Sciences

Cilt/Volume: 11, Sayı/Number: 1, (Nisan/April 2020): 321-352 (Atf için/To cite).

Mukâtil, b. Süleyman (2003). *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*. (Thk. Ahmed Ferîd). Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye.

Önkâl, Ahmet (1989). “Akabe Biatları”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* İstanbul: TDV Yayınları, 2: 211.

Öztürk, Mustafa (2013). “Zülkarneyn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* İstanbul: TDV Yayınları, 44: 564-567.

Râzi, Fahreddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer (1420/1999). *Mefâtihu'l-Ğayb- et-Tefsiru'l- Kebîr*. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî.

Soysaldı, Mehmet (2011). “İslam Öncesi Mekke Toplumlarında Namaz, Zekât, Oruç Ve Hac Uygulamaları”. İstanbul: *Kur' an' ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu*, 147-170.

Suyûtî, Ebu'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahman. *Lübâbü'n-nukûl fî esbâbi'n-nüzûl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, ts.

Şevkânî, Muhammed b. Ali (1414/1994). *Fethu'l-Kadîr*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr.

Taberî, Muhammed b. Cerîr (1420/1999). *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. (Thk. Ahmed Muhammed Şâkir). B.y.: Müessetü'r-risâle.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed (1964). *el-Câmiu's-sahîh*. Medine: Mektebetü's-selefiyye.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Azim yayınları, ts.